

“HAYRAT UL-ABROR” DOSTONIDA MATN VA TASVIR UYG‘UNLIGI

(Alisher Navoiy kulliyotining Tehron nusxasi misolida)

The Harmony of text and image in the poem “Hayrat ul-Abror”
(Based on the Tehran manuscript of Alisher Navoi’s collected works)

**Gulabza
QARSHIYEVA,**
Kamoliddin Behzod
nomidagi Sharq
miniatyura san’ati
muzeyi,
filologiya fanlari
nomzodi, dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada XVI asr Buxoro xattotlik maktabining yetakchi namoyandalaridan biri Ibn Abulmakorim Abdulvahhab al-Hijoziy tomonidan 1579–1580-yillarda ko‘chirilgan Alisher Navoiy asarlarining noyob qo‘lyozmalari (Toshkent, inv. №2630 va Tehron, inv. №2191) manbashunoslik, kodikolog va tekstologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda Tehron qo‘lyozmasidagi “Hayrat ul-abror” dostoniga ishlangan miniatyuralar ilk bor ilmiy muomalaga kiritilib, ularning ikonografik xususiyatlari va adabiy matn bilan badiiy-estetik mushtarakligi tahlil etiladi. Shunga ko‘ra, mazkur tasvirlarning XVI asr Qazvin miniatyura maktabiga mansubligi hamda Navoiy merosining Safaviylar davlatida keng ommalashgani manbalar asosida isbotlangan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, “Hayrat ul-abror”, Ibn Abulmakorim al-Hijoziy, Toshkent qo‘lyozmasi, Tehron qo‘lyozmasi (Guliston saroyi), manba, matn, miniatyura, Qazvin san’at maktabi, Ibrohim Adham, Faxridin Roziy.

Abstract: This article presents a source-critical, codicological, and textual analysis of two rare manuscripts containing the works of Alisher Navoi from Tashkent (inv. No. 2630) and Tehran (inv. No. 2191), copied in 1579–1580 by Ibn Abulmakarim Abdulvahhab al-Hijazi, a prominent representative of the 16th-century Bukhara school of calligraphy. For the first time, the miniatures illustrating the epic poem Hayrat ul-Abrar in the Tehran manuscript are introduced into scientific circulation, with a focus on their iconographic characteristics and artistic-aesthetic alignment with the literary text. Based on this analysis, the study demonstrates the attribution of these illustrations to the 16th-century Qazvin school of miniature painting, confirming the widespread popularity and high esteem of Navoi’s heritage within the Safavid State.

Keywords: Alisher Navoi, Hayrat ul-Abrar, Ibn Abulmakarim al-Hijazi, Tashkent manuscript, Tehran manuscript (Golestan Palace), source studies, textual criticism, miniature, Qazvin school of art, Ibrahim Adham, Fakhr al-Din al-Razi.

E-pochta:
gulabzaqarshiyeva@
gmail.com

ORCID ID:
0009-0004-6114-8970

Yetib kelgan/ Received:
18.07.2026

Qabul qilingan /
Accepted: 05.09.2026

Kirish

Alisher Navoiy adabiy va falsafiy merosining tarqalish geografiyasi XVI asrga kelib nafaqat Movarounnahr, balki Hindiston, Eron hamda Usmoniylar saltanatini ham to'liq qamrab oldi. Temuriylar davri kitobat san'ati an'alarining davomchilari bo'lmish XVI asr Buxoro va Qazvin xattotlik-miniatiyura maktablari Navoiy asarlarining nafis va mo'tabar nusxalarini yaratishda muhim o'rin tutdi.

XVI asr Buxoro xattotlik maktabining yetakchi namoyandalaridan biri – Ibn Abulmakorim Abdulvahhab al-Hijoziy [Hakimov, 1991: 19] qalamiga mansub Alisher Navoiy asarlari ko'chirilgan ikki noyob qo'lyozma ma'lum. Ushbu manbalar XVI asrning ikkinchi yarmida (hijriy 987–988 / milodiy 1579–1580 yillar) ko'chirilgan bo'lib, Navoiy tekstologiyasi va Sharq miniatiyura san'atini o'rganish uchun bebaho qiymatga ega.

Tadqiq etilayotgan ikki noyob manbaning birinchisi O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida (inv. №2630, keyingi o'rinlarda – Toshkent qo'lyozmasi), ikkinchisi esa Eron Islom Respublikasining Guliston saroyi (Ko'xe Guliston) kutubxonasi fondida (inv. №2191, keyingi o'rinlarda – Tehron qo'lyozmasi) saqlanadi. Har ikki manbada ham Alisher Navoiyning “Xamsa” tarkibiga kiruvchi besh doston hamda “Lison ut-tayr” asari bir muqova ostida jamlangan.

Toshkent qo'lyozmasi (inv. №2630)dagi beshinchi doston so'ngida kitobat sanasi 988-yil 11-rabiul-avval (milodiy 1580-yil 26-aprel) ko'rsatilgan. Dostonlarning ketma-ketligi xattot tomonidan quyidagi tartibda joylashtirilgan: “Hayrat ul-abror”, “Layli va Majnun”, “Farhod va Shirin”, “Sab' ai sayyor”, “Saddi Iskandariy”, “Lison ut-tayr”. Qo'lyozma to'q novvot rangli, yuqori sifatli mahalliy qog'ozga nafis va mukammal nasta'liq xatida ko'chirilgan. Matn qora siyoh (midod) bilan, har bir sahifada 25 satrdan, oltin va rangli hoshiyalar (jadval) bilan ajratilgan to'rt ustunga joylashtirilgan.

Qo'lyozmadagi har bir doston boshi bir-birini takrorlamaydigan, oltin va yorqin bo'yoqlar bilan ishlangan unvonlar bilan bezatilgan. Bob sarlavhalari qizil siyoh bilan aniq ajratilgan. 1b varaqdagi unvon, 2a varaqning nafis bezagi, kitobning yuqori badiiy saviyada ishlangan miniatiyuralari qo'lyozmaning oliy tabaqali homiy yoki saroy kutubxonasi (kitobxona-yi hossa) uchun maxsus tayyorlanganini ko'rsatadi [Rahimova, 2018: 12].

Tehron qo'lyozmasi (inv. №2191) milodiy 1579-yilda tugallangan bo'lib, dostonlarning joylashuv tartibi quyidagicha: “Bahromnoma”, (“Sab' ai sayyor”), “Hayrat ul-abror”, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Saddi Iskandariy”, “Lison ut-tayr”. Ushbu tartib xattot yoki buyurtmachining muayyan estetik va kompozitsion maqsadidan dalolat beradi.

Qo'lyozma nafis Xitoy qog'oziga nasta'liq xatida bitilgan. Sahifalar 19 satrdan iborat bo'lib, oltin hoshiyali to'rt ustunga (jadvalga) bo'lingan.

Dostonlar boshida yorqin ranglar bilan unvon ishlangan bo'lsa-da, bob sarlavhalari (unvonlar) uchun ajratilgan joylar xattot tomonidan bo'sh qoldirilgan. Bu holat qo'lyozmaning kitobat jarayoni (xattotlik va lavvohlik) to'liq yakunlanib, muzahhiblik yoki izohlar bitish bosqichi tugallanmay qolganini anglatadi.

Tehron qo'lyozmasi haqidagi ilk katalogik ma'lumot eronlik manbashunos, tarixchi olim Yahyo Zako (عاکڑی یحیی) va Muhammad Hasan Samsor (رأسمسن سحدمحم) hamkorligida 1970-yilda nashr etilgan “Guliston saroyi miniatiyuralari katalogi” (ناتسلگ خاک یاهمراگنڈ تسرهف)da, turk olimi Shadi Aydinning “Iran kutubhaneleri turkche yazmalar katalogu” [Aydin Shadi, 2008: 69]da uchraydi. Keyinchalik, Shadi Aydin ma'lumotlari O.Madaliyeva tadqiqotida keltiriladi [Madaliyeva, 2021: 145–146]. Mazkur tadqiqotlarda qo'lyozmaning umumiy tavsifi va miniatiyuralar sonigina qayd etilgan edi. 2025-yilda ushbu qo'lyozma miniatiyuralarining yuqori aniqlikdagi elektron nusxa-

lari olindi (Tehron qo'lyozmasidagi miniatyuralarning elektron nusxasini olishda bergan yordami uchun Eron kitobat san'ati instituti direktori Xasan Muhammadiyga chuqur minnatdorchilik bildiraman) va bu "Hayrat ul-abror" dostoni tasvirlarini ilk bor adabiyotshunoslik va san'atshunoslik tahliliga tortish imkonini berdi.

Maqsad va vazifa. Alisher Navoiy kulliyotining XVI asrda ko'chirilgan Tehron (Guliston saroyi kutubxonasi, inv. №2191) nusxasidagi "Hayrat ul-abror" dostoni matni va unga ishlangan miniatyuralarni o'zaro uyg'unlikda o'rganish, tasviriy syujetlarning adabiy matnga munosabatini aniqlash hamda mazkur qo'lyozmaning Navoiy asarlari matniy-tadrijiy va badiiy-estetik tarixini yoritishdagi ilmiy ahamiyatini belgilashdan iborat.

Tadqiqotda, Toshkent (inv. №2630) va Tehron (inv. №2191) qo'lyozmalarining kitobat tarixi, tarkibi, matniy xususiyatlari va qo'lyozma tuzilishiga oid ma'lumotlarni qiyosiy tahlil qilish; Ibn Abulmakorim Abdulvahhob al-Hijoziyning xattotlik faoliyati va mazkur qo'lyozmalarining XVI asr Buxoro kitobat muhitidagi o'rnini manbashunoslik nuqtayi nazaridan belgilash; Tehron qo'lyozmasidagi "Hayrat ul-abror" dostonining matniy tarkibi va tasviriy dasturini o'zaro qiyoslash; dostonning mazmun-g'oyaviy qatlamlarini ifodalovchi miniatyuralarni adabiy matn bilan syujet, obraz, kompozitsiya va semantik munosabat nuqtayi nazaridan tadqiq etish; miniatyuralarda aks etgan obrazlar, syujetlar va ramzlarning "Hayrat ul-abror" matnidagi badiiy-g'oyaviy mazmun bilan munosabatini aniqlash; tasvirlardagi kompozitsion yechim, personajlar harakati, ranglar tizimi, me'moriy va ramziy detallarning matn mazmunini vizuallashtirishdagi vazifasini ochib berish; miniatyuralar hoshiyasida keltirilgan baytlar va asosiy matn o'rtasidagi mazmuniy munosabatni aniqlash orqali qo'lyozmada matn va tasvir o'rtasidagi intermedial aloqani yoritish; Navoiy "Xamsa"sining Safaviylar davlati madaniy-adabiy muhitida qabul qilinishi, tarqalishi va estetik o'zlashtirilishi jarayonini yoritishdagi ahamiyatini belgilash; Tehron qo'lyozmasidagi miniatyuralarni ilmiy muomalaga kiritish orqali Navoiy qo'lyozmalari, matn va tasvir munosabati hamda XVI asr Sharq kitobat san'ati tadqiqotlarini yangi manbaviy materiallar bilan boyitish kabi masalalar haqida fikr yuritiladi.

"Hayrat ul-abror" dostonini faqat adabiy matn sifatidagina emas, balki matn, xattotlik, kitob bezagi va miniatyura o'zaro sintezlashgan yaxlit badiiy-estetik hodisa sifatida tadqiq etish imkonini beradi. Shu jihatdan Tehron qo'lyozmasini o'rganish Navoiy asarlarining matniy tarixi bilan bir qatorda, ularning turli madaniy muhitlardagi vizual talqini va adabiy-badiiy qabul qilinishini aniqlash uchun ham muhim manbaviy ahamiyat kasb etadi.

Usullar. Tadqiqotda intermedial va semiotik tahlil, qiyosiy-poetik, germeneytik hamda retseptiv estetika metodlaridan foydalanilgan.

Natijalar va mulohaza. E'tiborlisi shundaki, Ibn Abulmakorim Abdulvahhob al-Hijoziyning ikki qo'lyozmasidagi "Hayrat ul-abror", "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab' ai sayyora", "Saddi Iskandariy" dostonlariga ham 18 tadan miniatyura ishlangan. Toshkent qo'lyozmasidagi "Hayrat ul-abror"ga ishlangan tasvir ("Shayx Iroqiy sharafiga ziyofat", 26b) o'zbek va xorij tadqiqotchilari tomonidan muayyan darajada o'rganilgan [Polyakova, Rahimova: 1987; Rahimova: 2018, Madraimov, 2021]. Tehron qo'lyozmasidagi (inv. №2191) "Hayrat ul-abror" lavhalari ilk bor ilmiy muomalaga kiritilmoqda (miniatyuralar nomi biz tomonimizdan ikonografik tahlil asosida shakllantirildi). Tehron qo'lyozmasida "Hayrat ul-abror" dostoniga bitta unvon va ikkita badiiy tasvir ishlangan. Unvon (1-rasm)da doston nomini yozish uchun mo'ljallangan lavh joyi bo'sh qoldirilgan.

1-rasm: “Unvon”

“Navoiy kulliyoti”. Guliston saroyi kutubxonasi. Inv.: №2191.v.174a

Panofskiy tasvirni idrok etish va talqin qilishni uchta izchil bosqichga ajratadi: 1) Pre-ikonografik – tasviriy asarda nima tasvirlanganini aniqlash, ya’ni shakl va ranglarni sof fizik ilg’ash; 2) Ikonografik tahlil – obrazlar, syujetlar va ramzlarning an’anaviy ma’nolarini izohlash; 3) Ikonologik tahlil – asar ortidagi davr ruhi, g’oyalar va dunyoqarashni ochib berish) metodi asosida quyida tahlil qilinadi [Panofsky, E. 1955. P.35.].

“Ibrohim Adham va Robiya Adaviya uchrashuvi” talqini

“Hayrat ul-abror” dostonining ikkinchi maqolatiga ilova tarzida keltirilgan ushbu hikoyat “Ibrohim Adhamning Ka’baga namoz o’qib borgani va Robiya Adviyaga esa Ka’baning o’zi peshvoz chiqqani”ga bag’ishlangan. Hikoyaga ko’ra: Ibrohim Adham podshohlik (xalifalik) taxti va unvonlaridan, ya’ni nafsdan voz kechadi.

Alisher Navoiy ta’kidlaganidek, inson uchun nafsdan ko’ra kuchliroq g’anim yo’q. Chin jaso-rat va eng katta qahramonlik – aynan mana shu ichki dushmani yengishdir. Shu bois, toju taxtdan kechib, darveshlik ridosini kiygan Ibrohim Adhamni so’fiy shoirlar mardlar mard, deb ulug’lay-dilar [Komilov, 1991: 123].

Ibrohim Adham Ka’bani tavof qilish maqsadida cho’l-u biyobonlar orqali olis yo’lga otlana-di. U faqat masjidlar bilan cheklanib qolmay, safar davomida bosgan har bir qadami uchun ikki rakaatdan namoz o’qib boradi. Shu tariqa, u Muqaddas Ka’baga yetib borguncha rosa o’n to’rt yil yo’l bosadi.

*Qildi chu Adham xalafi tarki joh,
Toji fano boshig’a qo’ydi iloh.
Berdi fano yeliga mulku hasham,
Bodiyaning qat’ig’a qo’ydi qadam.
Bo’ldi musalloni solib sajdaso’z,
Har qadam aylab iki rak’at namoz,
Qoldi bu yo’l qat’ida o’n to’rt yil,
Madhig’a har xoru giyah chekti til,
Makka tavofig’a chu qildi xirom,
Yo’q edi o’z o’rnida baytul-harom.
Chekti fig’onkim, bu nedur, yo iloh,
Hotife un berdikim: “Ey piri roh.
Bodiya qat’ig’a durur bir ajuz,
Shavqu muhabbat yukidin qaddi go’z.
Za’fdin ul bo’lmish edi notavon,
Ka’ba aning tavfig’a bo’ldi ravon” [Alisher Navoiy: 1991, 124-125].*

Uning bu toat-ibodati va riyozatini madh etish uchun yoʻldagi har bir tikan va giyoh tilga kiradi. Nihoyat, u Makkaga yetib kelib, Kaʼbani tavof qilmoqchi boʻlganida, Baytul-haramni oʻz oʻrnida topmaydi. “Bu ne hol, ey Xudo!” – deb figʻon chekayotganida, gʻoyibdan shunday ovoz (hotif nidosi) keladi: “Ey yoʻlovchilarning piri! Shavq-u muhabbat yukining ogʻirligidan qaddi bukilgan bir qariya ayol choʻlni bosib oʻtmoqda. U zaiflikdan shu qadar kuchsizlanganki, ushbu ilohiy hodisa Ibrohim Adhamni hayratda qoldiradi. U atrofga boqib, uzoqdan Robiya kelayotganini koʻradi.

Islom tasavvufining shakllanishi Basralik Robiyai Advaiya nomi bilan uzviy bogʻliq. U tarki-dunyochilik (zohidlik) bosqichidan ilohiy ishq – Allohga boʻlgan chinakam muhabbat falsafasiga oʻtishda hal qiluvchi rol oʻynagan ayoldir.

Rivoyat qilishlaricha, bir kuni Robiya bir qoʻlida suv toʻla chelak, ikkinchi qoʻlida esa yonib turgan mashʼala bilan Basra koʻchalaridan yugurib oʻtadi. Hayron boʻlgan yoʻlovchilar undan soʻrashadi:

- Ey Robiya, bunchalar shoshilib qayga ketyapsan? Robiya qoʻlidagi chelakka ishora qilib:
- Doʻzaxdagi oʻtni oʻchirmoqchiman, – deydi. Odamlar yoqa ushlab, “astagʻfirulloh” degan-cha yana soʻrashadi:
- U holda qoʻlingdagi mashʼala nima uchun?
- Bu mashʼala bilan jannatga oʻt qoʻymoqchiman. Yoʻlovchilar vahimaga tushib qichqirishadi:
- Allohdan magʻfirat soʻra, ey ayol! Aks holda kofir boʻlib qolasan!
- Yoʻq, azizlarim, sizlar meni notoʻgʻri tushundingiz. Men Alloh taolo bilan bandalar oʻrtasidagi mana shu ikki pardani (qoʻrquv va taʼmagirlikni) yoʻqotmoqchiman. Toki bandalar Allohga doʻzax oʻtidan qoʻrqanlari yoki jannat neʼmatlaridan umidvor boʻlganlari uchun emas, balki Uning Zoti ilohiysi, Bir-u Borligi va Boqiy goʻzalligi uchungina ibodat qilishsin.”

Robiya koʻplab karomatlar koʻrsatgani naql qilinadi. Aytilishicha, qorongʻu tunlarda uning bar-moqlari chiroq kabi nur taratar, haj safariga otlanganida esa Kaʼbatulloh unga peshvoz chiqar ekan (Tabiiyki, Kaʼba oʻz joyidan koʻchganda, hajga kelgan boshqa ziyoratchilar uni topolmay sarson boʻlishgan). Robiya dunyoviy rishtalarni, jumladan, nikohni ham rad etib, butun umrini ibodatga bagʻishlagan. Naql qilinishicha, u joynamozi ustida havoda ucha olgan. Goʻzal bahor kunlarining birida u uyida shogird qizlaridan biri bilan oʻtirib, tashqaridagi boqqa nazar tashlaydi va Alloh yaratgan gullar jamoliga maftun boʻlib: “Alloh taoloning goʻzalligi botindadir, tashqi goʻzallik esa faqat-gina ichki goʻzallikning aksidir”, – deydi. Mavlono Jaloliddin Rumi ushbu purmaʼno soʻzlarni oʻz “Masnaviy”sida nomaʼlum bir soʻfiy tilidan keltirib oʻtadi. Hazrat Fariduddin Attor esa “Ilohiynoma” asarida (XXII bob) Allohning nuri haqida gapirib: “U (nur) bir daqiqa keksa bir kampir ustiga tushsa, uni Robiyadek ulugʻ bir zotga aylantiradi”, – deb yozadi [Shimmel, 1999: 44-45; 176].

Mazkur hikoyat XVI asr Qazvin miniatyura maktabi musavviri tomonidan beqiyos talqin qilinadi.

Musavvir talqini

2-rasm: “Ibrohim Adham va Robiya Advaiya uchrashuvi”

“Navoiy kulliyoti”. Guliston saroyi kutubxonasi. Inv.: №2191.v.174a

Musavvir lavhani ramziy ravishda ikki qutbga ajratgan: birinchi qismda, jigarrang chopon va sufiyona kulohdagi Ibrohim Adham Ka'baning g'oyib bo'lganidan hayratga tushib, bir qo'lini ko'ksiga (sabr va taslimiyat timsoli), ikkinchisini bo'shliqqa uzatib turibdi.

Ikkinchi tomonda beli bukilgan Robi'a qiyalikka suyanib turibdi. Me'moriy va ilohiy mo'jiza sifatida Ka'ba binosi aynan Robi'a tomon harakatlanmoqda. Tasvir atrofidagi odamlar ushbu ilohiy hodisadan hayratda. Naqshinkor Ka'ba atrofidan oltin nurlar taralgan. Miniatyura hoshiyasiga bitilgan baytlarda Ibrohim Adhamning Ka'ba yo'qligidan chekkan fig'oni, g'oyibdan kelgan sado, Robiya bilan suhbat va keyingi maqolotdan olingan ikki bayt ko'chirilgan. Bu, lavha va talqinning muvofiqligini ta'minlaydi.

“Imom Faxriddin Roziy va Sulton Muhammad Xorazmshohning hammomdagi suhbat” lavhasi talqini (v. 210a)

Dostonning XLII bobi – ilm va ulamolar odobiga bag'ishlangan o'n birinchi maqolatida Navoiy ilmni jaholat qorong'uligini yorituvchi ma'naviy nur sifatida talqin qiladi, uni mansab, boylik va riyo vositasiga aylantirgan soxta ulamolarni qattiq qoralaydi. Bu maqolotga Navoiy Faxriddin Roziy (1148-1210) haqidagi hikoyatni ilova qiladi. Bu ham, albatta, ramziy ma'noga ega. Roziy (Abu Abdulloh Muhammad ibn Umar ibn al-Xusayn, 1148–1210) o'z davrining yirik faylasufi, mantiqshunosi, tilshunosi, tabibi va ilohiyotchi olimi bo'lgan. Uning hayoti va ilmiy faoliyati Markaziy Osiyoning yirik madaniy markazlari – Buxoro, Samarqand va Xorazm bilan uzviy bog'liq.

Dostonda keltirilgan voqea Imom Roziy va Sulton Muhammad Xorazmshoh o'rtasidagi munosabatlar atrofida kechadi:

*Zumrai roz ahlig'a masnadrishin,
Dahr imom ul-umami faxri din.
Qildi chu Xorazmni oromgoh,
Ko'rmagiga kelmadi Xorazmshoh.
So'rg'ali ul chunki qadam qo'ymadi,
Ilm shukuhi muni ham qo'ymadi [MAT.: 1991. 165].*

Ya'ni, sirlar olami ahlining peshvosi, zamon imomi Faxriddin Roziy Xorazmga kelganida, Xorazmshoh uni ko'rgani chiqmaydi. Sulton ilm ahliga nisbatan kibr qilgach, Imom ham ilmning sha'ni va shukuhini baland tutib, shoh huzuriga bormaydi. Keyinchalik shoh o'z qilmishidan uyalib, pushaymon bo'ladi, biroq Imom unga ortiqcha iltifot ko'rsatmaydi. O'rtada turli vositachilar orqali yashirin gap-so'zlar bo'ladi, ammo samimiy muloqot tiklanmaydi. Kunlarning birida Imom hammomda bo'lgan vaqtda u yerga Sulton ham keladi. Shu tariqa ular yuzma-yuz uchrashishadi. Shoh fursatdan foydalanib, unga savol bilan yuzlanadi: “Ey el-yurti o'z ilmidan bahramand etgan zot, menga qiyomat kunining ahvolidan xabar ber. U kunda qanday mashaqqatlar bo'ladi va insonlarning holi ne kechadi?”

Bo'yla javob aytdi sohibkamol:

*“Kim sangakim xashr so'zi kom erur,
Bil anga monand bu hammom erur.
Anda gado shah bila yakson bo'lub,
Shoh-u gado borchasi uryon bo'lub.
Joh-u jalol ahli saningdek bori,*

*Ichkari-yu bor-u yo 'qi tashqori.
Ilmu amal ahli meningdek tamom,
Harne yig'ib, hamrax etib vassalom.
Yo'q sanga sultonlik ila sud ko'p,
Lek manga ilm ila behbud ko'p".*

Roziy hammomni Oxirat va qiyomat maydoniga o'xshatib metaforik javob qaytaradi: "Bu yerda shoh ham gado ham birdek yalang'ochdir. Sening sultonliging va dunyoviy libosing tashqarida qoldi, ammo mening ilmim o'zim bilan ichkariga kirdi. Qiyomatda ham menga ilmim naf beradi, sening o'tkinchi sultonliging esa hech bir foyda bermaydi".

Hikoyatda Navoiy o'ziga xitob qilib, asosiy maqsad ilm ekanini va unga, albatta, amal qilish lozimligini ta'kidlaydi. Haqiqiy ilm sharobidan bahramand bo'lgan inson qarshisida nafaqat Xorazm, balki butun boshli Xorazmshohlar ham bosh egib, tuproq bo'lishga tayyordir.

Musavvir talqini

3-rasm: "Imom Faxr Roziy va Sulton Muhammad Xorazmshohning hammomdagi suhbat"

4-"Navoiy kulliyoti". Guliston saroyi kutubxonasi. Inv.: №2191.v.174a v. 210a

Talqinda hammom interyeri, shoh, olim va ikki mulozim aks etgan. Roziyning qo'l harakati savolga berilayotgan mantiqiy va falsafiy javob dinamikasini ko'rsatadi. Devorlarga ishlangan hayvonlar tasviri hammomning moddiy dunyo ramzi ekaniga ishora qiladi. Miniaturaning yuqori qismi esa boqiy olam va mukammal ma'naviyat maydoni sifatida talqin qilingan.

Miniatyurada, hammom – dunyo timsoli, unda shoh bilan imom dunyo sir-u sinoati haqida gaplashyapti. Imom Faxriddin Roziy – olim, u boqiydir, haqiqiy vasl narigi dunyoda bo'lishi, bu dunyo qisqa va o'tkinchi ekanligini teran anglaydi. Shu bois ham go'zal olam – u dunyo timsoli miniaturaning yuqori qismidan o'rin olgan. Imom u dunyoda shoh-u gado, olimu sulton o'rtasida hech qanday tafovut bo'lmasligini, ungacha hayot shu tarzda davom etaverishini ta'kidlaydi. Navoiy odil podshohni esa zolim podshohlardan komilroq deb biladi, o'z ilmiga amal qiluvchi olimni podshohlardan ham komilroq deb e'tirof etadi. Tasvir o'rtasida hamma bir xil – kiyimsiz – Qiyomat kuni, o'ng tomonda esa eshik ochiq, undan uch xil kiyim kiygan kishi kelyapti: hayot davom etayapti. Bu tasvir shu bilan birga shohning dunyoni o'zgacha tushunishini anglatadi. Tasvir o'rtasidagi ikki malak timsoli ilhom va kashf olamiga ishora. Agar odam ilhom va kashf maqomiga erishsa, uni anglasa, ilohiy vaslga yetishishi muqarrar. Miniaturaning yuqori qismida vahdat olami yashil rangli gumbaz vositasida ifodalangan. O'ng tarafdagi eshik ochiq turibdi, chunki Alloh va uning rahmatini anglash uchun odam qalbi doimo bedor bo'lmog'i lozim [Erkinov, 2021, 134].

Xulosa

Tahlil etilgan har ikki tasviriy talqinda Alisher Navoiyning sufiyona-axloqiy qarashlari va musavvir talqini yuksak estetik uyg'unlikka erishgan. Kolorit (ranglar palitrasi), obrazlar antropologiyasi, me'moriy va tabiiy elementlarning ishlov berilish uslubi ularning XVI asr Qazvin miniatyura maktabiga mansubligini yaqqol ko'rsatadi. Ushbu qo'lyozma (inv. №2191) Alisher Navoiy asarlari va Sharq uyg'unish davri adabiy tafakkuri Safaviylar davlatining markaziy shaharlaridan bo'lmish Qazvinda ham keng tarqalgani va yuqori baholanganidan darak beradi.

Xattot Ibn Abulmakorim Abdulvahhob al-Hijoziy tomonidan 1579–1580 yillarda ko'chirilgan Toshkent (inv. №2630) va Tehron (inv. №2191) qo'lyozmalari Alisher Navoiy asarlarining XVI asr ikkinchi yarmidagi tarqalish geografiyasi va temuriylar kitobat san'ati an'analari transformatsiyasini o'rganishda muhim fundamental manbadir.

Tehron qo'lyozmasidagi (inv. №2191) "Hayrat ul-abror" dostoniga ishlangan miniatyuralarning ilmiy muomalaga kiritilishi, kodikologik tavsiflanishi va tekstologik tahlilga tortilishi navoiyshunoslik va manbashunoslik uchun muhim yangilikdir.

"Ibrohim Adham va Robi'a Adaviya uchrashuvi" mavzusining Navoiy asarlariga ishlangan boshqa tasviriy manbalarda deyarli uchramasligi Tehron qo'lyozmasi ikonografiyasining original va mustaqil badiiy yechimga ega ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil etilgan miniatyuralarda shoir va musavvir dunyoqarashining mushtarakligi namoyon bo'ladi. Musavvir Navoiyning falsafiy-so'fiyona va axloqiy qarashlarini (ilm qadri, dunyoning o'tkinchiligi, odil va komil inson konsepsiyasi) vizual tilga mahorat bilan ko'chirgan.

Miniatyuralarning badiiy xususiyatlari (Qazvin miniatyura maktabi an'analari) XVI asrda Temuriylar davri adabiy va madaniy merosi Safaviylar sulolasi boshqaruvidagi yirik madaniy markazlarda yuksak qadrlanganini ko'rsatadi.

Adabiyotlar / References

1. Alisher Navoiy. *Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. Yettinchi tom. "Xamsa". "Hayrat ul-abror"*. – Toshkent: Fan, 1991.
2. Aydin Shadi. *Iran kutubhaneleri turkche yozmalar katalogu. Istanbul. 2008*
3. Erkinov A. Alisher Navoiy "Xamsa"si talqini manbalari (XV – XX asr boshi). *Alisher Navoiy ijodiga oid tadqiqotlar. Istiqlol davri o'zbek navoiyshunosligi. 30 jildlik. 19-jild.* – Toshkent: TAMADDUN. 2021.
4. Hakimov M., Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar. – Toshkent: Fan, 1991.
5. Komilov N. *Tasavvuf*. – Toshkent: Movarounnahr – O'zbekiston. 2009.
6. Madraimov A. Alisher Navoiy badiiy asarlarining XV-XVI asrlardagi qo'lyozmalari. – Toshkent: Fan va texnologiyalar nashriyot uyi. 2021.
7. Madaliyeva O. Alisher Navoiy devonlari qo'lyozmalarining tarkibiy-qiyosiy tadqiqi. – Toshkent: Donishmand ziyosi. 2021.
8. Panofsky, E. *Meaning in the Visual Arts. Doubleday Anchor Books. 1955. P.35.*
9. Polyakova Y.A., Raximova Z.I. *Sharq miniatyurasi va adabiyoti. Inson obrazininng tadrji. G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti. 1987.*
10. Raximova Z. *Kitobat san'ati durdonalari. (Alisher Navoiyning FA Sharqshunoslik qo'lyozmalari instituti fondidagi badiiy bezakli qo'lyozmalari). Tuzuvchi va muqaddima muallifi Z. Raximova.* – Toshkent: Baktria press, 2018.